

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ УКРАЇНИ

Державний методичний центр навчальних закладів
культури і мистецтв України

СОЛЬФЕДЖІО

Програма
для вищих навчальних закладів культури і мистецтв
I-II рівнів акредитації

Спеціальність “Музичне мистецтво”
Спеціалізації: “Фортепіано”,
“Оркестрові струнні інструменти”

Київ – 2006

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ УКРАЇНИ

Державний методичний центр навчальних закладів
культури і мистецтв України

СОЛЬФЕДЖІО

Програма
для вищих навчальних закладів
культури і мистецтв I–II рівнів акредитації

Спеціальність
“Музичне мистецтво”

Спеціалізації:
“Фортепіано”
“Оркестрові струнні інструменти”

Київ 2006

Видання здійснено на замовлення Державного методичного центру навчальних закладів культури і мистецтв України

СОЛЬФЕДЖІО

Програма для вищих навчальних закладів культури і мистецтв І–ІІ рівнів акредитації. – Київ: “Фірма “ІНКОС”, 2006. – 32 ст.

Укладач	Н. І. Єпіфанова – викладач вищого Сумського училища мистецтв і культури ім. Д. Бортнянського
Рецензенти:	Г. І. Ігнатченко – кандидат мистецтвознавства, заслужений діяч мистецтв України, професор Харківського державного університету ім. І. П. Котляревського
	О. О. Верба – кандидат мистецтвознавства, доцент Харківської державної академії культури
Відповідальний за випуск	А. І. Ткаченко
Редактор	Л. М. Трачук

© Єпіфанова Н. І., 2006
© Державний методичний центр навчальних закладів культури і мистецтв, 2006

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

У циклі музично-теоретичних дисциплін у музичних училищах та інших музично-педагогічних закладах сольфеджіо займає одне з провідних місць.

Сольфеджіо – практична дисципліна, яка охоплює певну систему вокально-інтонаційних та слухових навичок, необхідних у формуванні майбутніх музикантів – виконавців і педагогів, незалежно від їх фахового профілю.

Курс сольфеджіо має на меті виховання у студентів добре організованого музичного слуху та пам’яті, прищеплення навичок чистого інтонування та запису музичного диктанту, здатність свідомо сприймати художній твір у цілому, вміння розкривати зміст і визначати рівень художньої цінності музичного твору.

Досягти цього можна лише за умови викладання курсу сольфеджіо в тісному зв’язку з роботою у виконавських класах, з викладанням теорії музики, гармонії, аналізу музичних творів, музичної літератури.

Методичні вказівки

Основними формами роботи в курсі сольфеджіо протягом всього періоду навчання є:

- сольфеджування;
- слуховий аналіз;
- музичний диктант.

Кожний урок повинен охоплювати всі ці форми роботи. Крім того, велику увагу на заняттях сольфеджіо слід приділяти інтонаційним, метроритмічним і творчим завданням.

Музично-інтонаційною основою курсу сольфеджіо є пісенна творчість різних народів, вокально-інструментальні твори класичної, вітчизняної, зарубіжної музики, а також музики сучасних композиторів. Особливе місце в навчальному музичному матеріалі мусять посідати приклади з української народної та професійної музики.

Велике значення для засвоєння курсу має тісний зв’язок активної роботи на заняттях із самостійною підготовкою студентів удома. Самостійна робота студентів – основа навчання. Без самостійної роботи неможливе формування творчого фахівця. На самостійну роботу слід відводити не менше 1/3 загального обсягу навчального часу, відведеного для вивчення сольфеджіо.

Орієнтовні види занять для самостійної роботи:

- вивчення літератури з курсу;
- виконання домашніх завдань;
- творчі завдання;
- підготовка до контрольних робіт та іспиту.

Сольфеджування

Сольфеджування є однією з основних форм роботи, що розвивають у студентів здатність сприймати інтонаційну природу музики. Ця форма роботи сприяє також розвитку таких навичок, як:

- а) спів з листа та чисте інтонування;
- б) вільне відчуття особливостей музичної форми;
- в) оволодіння будь-якими метроритмічними труднощами музичних побудов.

Усе це в цілому спрямоване на розвиток і вдосконалення виконавських навичок, що знадобляться майбутнім музикантам професіоналам.

Зміст цього розділу сольфеджію в студентів фортепіанного, оркестрових струнних та смичкових інструментів складає засвоєння одноголосся, двоголосся й триголосся, доповнених співом чотириголосся.

Основними формами роботи в цьому розділі курсу сольфеджію є:

- а) сольний та ансамблевий спів прикладів із різних збірників;
- б) спів напам'ять;
- в) транспонування.

Усвідомлення мелодії під час її сольфеджування повинно бути не тільки інтервальним, а й функціональним, коли кожний з її звуків сприймається як певний ступінь ладу.

Для розвитку внутрішнього слуху можна рекомендувати спів деяких вправ "про себе" (інтонуючи їх в думці), з тим, щоб у будь-який момент, за вказівкою педагога, переходити на спів уголос.

Із другого семестру починається робота над засвоєнням двоголосного сольфеджування, а з третього семестру слід починати роботу над гармонічним чотириголоссям. Корисно виконувати двоголосні приклади не тільки дуєтом, але й індивідуально, сольфеджуючи один із голосів і граючи другий на фортепіано. Це стосується триголосних і чотириголосних прикладів – спочатку слід вивчати кожен голос окремо, виконуючи інші голоси на фортепіано.

У таких вправах за вказівкою педагога може відбутися заміна голосів, які виконуються співом і на фортепіано.

Інтонаційні вправи

Види інтонаційних вправ різноманітні. Це спів гам і ступенів ладу, інтервалів і акордів від звука та в тональності, акордових послідовностей у чотириголосному викладі.

Інтонаційне засвоєння елементів ладу передбачає наступні вправи.

У тональності:

- спів гам угору та вниз від будь-якого ступеня тональності;
- у дво-, триголоссі паралельними терціями і секстами, секстакордами, квартсекстакордами;
- спів гам акордами, із чергуванням акордів;
- уривків хроматичної гами, цілотонної гами;
- хроматичних гам паралельними терціями і секстами;
- з модуляцією від спільного звука (спільний звук як стійкий ступінь майбутньої тональності, потім – нестійкий; тональні співвідношення послідовно ускладнюються).

Спів ступенів ладу:

- будь-якого ступеня тональності;
- стійких звуків у будь-якій послідовності;
- нестійких звуків з розв'язанням у стійкі;
- окремо взятих нестійких звуків з розв'язанням;
- нестійких звуків з розв'язанням на відстані;
- хроматичних допоміжних звуків до будь-якого ступеня (проводиться у вигляді одночасних занять: спів та слуховий аналіз – викладач грає ступінь, студент співає його з назвою та з хроматичним допоміжним звуком);
- хроматичних прохідних звуків між двома діатонічними ступенями (проводиться аналогічно попередньому завданню).

Спів інтервалів:

- вузьких та широких, стійких та нестійких від нижнього звука до верхнього з розв'язанням;
- по групах з розв'язанням та без розв'язання (наприклад, всі великі терції, всі стійкі інтервали, група тритонів та характерних інтервалів, з розв'язанням);
- тональних секвенцій;
- відхилень у споріднені тональності за допомогою домінантової терції та сексти, тритонів та характерних інтервалів в одноголоссі та дуєтом;

- модулюючі секвенції по споріднених тональностях (ланцюжок однотипних відхилень у споріднені тональності).

Спів акордів:

- будь-якого акорду з розв'язанням або доведенням до тоніки (безпосереднє розв'язання в звуки тонічного тризвуку; розв'язання септакордів шляхом введення вниз квінти та септими, наприклад: $11_7 - D_{43}$, $VII_7 - D_{65}$) в одноголоссі, три-, чотириголоссі та гармонічному чотириголоссі;
- у вигляді ламаних арпеджіо з наступним розв'язанням;
- відхилень у споріднені тональності за допомогою обернень домінантсептакорда, ввідних септакордів та септакорда другого ступеня в тісному три-, чотириголосному або гармонічному чотириголосному викладі;
- модулюючих секвенцій у вигляді ланцюжка послідовних відхилень у споріднені тональності;
- модуляцій через домінантсептакорд у далекі тональності.

Від звука:

- спів інтервалів:
  - угору та вниз;
  - ланцюжком в одному напрямку (однотипні інтервали), або чергуючи спів угору та вниз від звука.
- спів акордів:
  - різних видів вгору та вниз (наприклад, всі тризвуки, всі септакорди, всі секундакорди і т. п.);
  - угору або вниз всіх обернень одного акорду;
  - послідовність з двох акордів із чередуванням висхідного та низхідного напрямку (наприклад, угору домінантовий терцквартакорд, униз секундакорд другого септакорду й т. п.).

Слуховий аналіз

Для повноцінного формування професійного музиканта, для успішного вивчення студентами курсу сольфеджіо однією з найголовніших передумов є оволодіння навичками слухового аналізу.

Застосовуються два види слухового аналізу:

1. аналіз і засвоювання елементів музичної мови;
2. аналіз цілісний (аналіз різних елементів музичного твору в їх взаємозв'язках).

Як матеріал для слухового аналізу окремих елементів музичної мови використовують:

- 1) звукоряди різних ладів;
- 2) окремі ступені ладу;
- 3) інтервали в мелодичному або гармонічному викладі, у ладі й від окремих звуків, прості і складені, окремі і ланцюжки;
- 4) акорди – у ладі, або від окремих звуків у різному розташуванні, у гармонічних послідовностях.

Роботу над гармонічними послідовностями слід починати на першому році навчання. У цей період студенти опрацьовують найпростіші сполучення з трьох-чотирьох акордів, потім найбільш характерних гармонічних зворотів типу: $T - S_{64} - D_6 - D_{65} - T$; $T_6 - S - D_2 - T_6$; $T - S_6 - K_{64} - D_7 - T$ тощо.

У наступні роки навчання рекомендується слухове засвоєння більш довгих гармонічних послідовностей з уживанням акордів усіх ступенів, секвенцій, відхилень і модуляцій.

Слуховий розвиток студентів вважається успішним, якщо вони наприкінці навчального року здатні відтворювати напам'ять (на інструменті або проспівати) послідовності з восьми-десяти акордів після двох-трьох програвань.

Протягом всього періоду вивчення сольфеджіо практику слухового аналізу слід максимально використовувати.

Диктант

Розподіл диктантів за семестрами в процесі навчання:

- одноголосні – протягом усього періоду навчання (в основному на першому та другому курсах, починаючи з п'ятого семестру – епізодично та складніші);
- двоголосні – починаючи епізодично з другого семестру і до закінчення навчання;
- три-чотириголосні – починаючи з першого року і до закінчення навчання (у вигляді акордових послідовностей у тісному розташуванні);
- чотириголосні – починаючи з п'ятого семестру і до кінця періоду навчання паралельно курсу гармонії в гармонічному вигляді.

Оволодіння записом музичного диктанту виховує почуття ладу, ритму, розвиває внутрішній слух, збагачує музичну пам'ять.

Частина матеріалу для запису може бути відібрана з інструктивних посібників або створена педагогом. Здебільшого ж це повинні бути приклади з народної творчості, фрагменти з творів видатних вітчизняних та зарубіжних авторів.

Творчі завдання

Основними формами творчості в курсі сольфеджіо є імпровізація та складання.

Імпровізація передбачає створення невеликих побудов (в обсязі фрази, речення або періоду) безпосередньо на уроці. Кожна з цих побудов повинна відповідати певним технічним завданням. Це можуть бути: доспівування фрази, імпровізація мелодії на заданий ритмічний малюнок, варіювання невеликих поспівок, доскладання речень тощо.

Завдання на складання розраховані в основному на самостійну домашню роботу і включають, як правило, різні варіанти завдань на створення цілісних побудов.

У роботі над формуванням творчих навичок кожен педагог повинен керуватися такими методичними принципами:

Всі вправи повинні бути тісно пов'язані з основними розділами курсу сольфеджіо (інтонаційними вправами, диктантом, слуховим аналізом тощо).

1. Творчі вправи повинні сприяти засвоєнню нових знань.
2. Робота з формуванням творчих навичок повинна проводитись регулярно, починаючи з перших уроків сольфеджіо.
3. Всі творчі вправи при перевірці їх на уроках вимагають від педагога делікатної, але вимогливої оцінки.

Домашня робота

Засвоєння курсу сольфеджіо спирається на систематичну домашню роботу студентів.

Обсяг і зміст завдань повинні бути конкретними і розрахованими на можливість реального, повноцінного виконання. У домашніх завданнях повинні зберігатися методична спрямованість на форми роботи, використані на занятті.

Це може бути: сольфеджування різних за характером і жанром мелодій; вивчення напам'ять невеликих музичних побудов (з текстом та

без нього); удосконалення навичок чистого інтонування, внутрішнього слуху на вправах (спів гам у різних розмірах та ритмах, окремих ступенів, інтервалів, акордів у тональності та від звуків); запис по пам'яті знайомих мелодій; транспонування; спів кадансових гармонічних послідовностей; творчі завдання.

У результаті вивчення дисципліни студенти повинні уміти:

- визначати на слух і точно інтонувати голосом різні види гам; окремі ступені ладу (мажору і мінору), інтервали, акорди, акордові послідовності як діатонічні, так і з відхиленням та модуляціями;
- визначати на слух каденції та їх структуру;
- визначати на слух метр музичного твору;
- інтонаційно чисто та ритмічно вірно сольфеджувати (читати з листа) мелодії та будь-який голос у дво-, три-, чотириголосному диктанті;
- транспонувати мелодії, дво-, три-, чотириголосні побудови.

Контроль успішності

Для того, щоб складний процес розвитку слуху студентів постійно знаходився під контролем викладача, необхідно в кожному семестрі проводити класні письмові роботи зі слухового аналізу, поєднуючи їх з постійним, індивідуальним опитуванням за всіма розділами.

У кінці першого, другого, четвертого, шостого, сьомого семестрів проводяться контрольні уроки.

У кінці третього, п'ятого – диференційовані заліки.

У кінці восьмого – іспит.

У кінці кожного семестру викладачем виставляється підсумкова оцінка, незалежно від того, виноситься предмет на екзамен чи ні в даному семестрі.

Форми контролю за самостійною роботою з курсу:

1. Опитування на кожному уроці (групове та індивідуальне)
2. Перевірка домашніх завдань.
3. Контрольні роботи наприкінці семестрів.
4. Екзамен, диференційовані заліки, передбачені навчальним планом.

оцінку *“відмінно”* отримує студент за повну, теоретично вірну та інтонаційно чисту відповідь, вміння сольфеджувати та аналізувати на слух елементи музичної мови.

оцінку *“добре”* отримує студент, який володіє теоретичним матеріалом та вокально-інструментальними навичками, але допускає при цьому незначні хиби в побудові чи інтонуванні, які виправляє самостійно.

оцінку *“задовільно”* отримує студент, який має фрагментарний характер знань з теоретичних питань, при інтонуванні та слуховому аналізі допускає значні помилки, виправляє їх тільки за допомогою викладача.

оцінку *“незадовільно”* отримує студент, який не має теоретичної бази, вокально-інтонаційних навичок, не вміє визначити на слух елементи музичної мови.

СТРУКТУРА КУРСУ

Програма курсу розрахована на 459 годин.

Практичних – 296 годин.

Самостійних занять – 163 годин.

Диференційні заліки – III, V семестри.

Екзамен – VIII семестр.

Передбачається дрібно-групова форма роботи із сольфеджіо (6–8).

I семестр – 19 тижнів по 2 години (38 годин)

II семестр – 20 тижнів по 2 години (40 годин)

III семестр – 17 тижнів по 2 години (34 годин) +

диференційний залік

IV семестр – 20 тижнів по 2 години (40 годин)

V семестр – 17 тижнів по 2 години (34 годин) +

диференційний залік

VI семестр – 20 тижнів по 2 години (38 годин)

VII семестр – 17 тижнів по 2 години (34 годин)

VIII семестр – 18 тижнів по 2 години (36 годин) +

іспит

Перший курс

Сольфеджування:

- а) одноголосся – діатоніка та найпростіші види плавного хроматизму; нескладні випадки відхилень у тональності I рівня спорідненості;
- б) гармонічне двоголосся (з II семестру) – діатоніка;
- в) транспонування легких одноголосних прикладів на велику секунду вгору та вниз;
- г) спів простих прикладів з текстом із художньої літератури.

Слуховий аналіз:

Визначення на слух ладу, метру та ритму в одноголосних прикладах, інтервалів, акордів.

Диктанти:

Одноголосні та двоголосні (нескладні).

Другий курс

Сольфеджування:

- а) одноголосся – діатоніка та різні види хроматизмів, узяті стрибком; різні види відхилень у тональності I рівня спорідненості;
- б) двоголосся гармонічного складу – діатоніка, хроматизм, найпростіші види відхилень у тональності I рівня спорідненості;
- в) двоголосся найпростішого поліфонічного складу – діатоніка;
- г) гармонічне сольфеджіо – акорди та акордові послідовності;
- д) транспонування нескладних одноголосних прикладів у межах великої терції вгору та вниз;
- е) спів простих двоголосних прикладів з художньої літератури.

Слуховий аналіз:

Визначення на слух акордів та простих акордових послідовностей діатонічної системи мажору та мінору.

Диктанти:

Одноголосні, двоголосні, чотириголосні.

Третій курс

Сольфеджування:

- а) одноголосся – діатоніка та складніші, ніж на другому курсі, види хроматизмів; відхилення і модуляції в тональності I рівня спорідненості;
- б) двоголосся гармонічного та поліфонічного складу – діатоніка і хроматизм, відхилення в тональності I рівня спорідненості;
- в) триголосся – діатоніка і найпростіші види хроматизму (починаючи з II семестру);
- г) гармонічне сольфеджіо – акорди та акордові послідовності діатонічної системи мажору та мінору; акорди подвійної домінанти; відхилення та модуляції в тональності I рівня спорідненості;
- д) транспонування одноголосних прикладів з нескладними видами хроматизмів угору та вниз у межах кварта; транспонування нескладних двоголосних прикладів на велику та малу секунду вгору та вниз;
- е) спів триголосних прикладів з художньої літератури.

Слуховий аналіз:

Визначення на слух акордів і акордових послідовностей діатонічної системи мажору та мінору з використанням акордів подвійної домінанти, відхилень і модуляцій у тональності I рівня спорідненості.

Диктанти:

Одноголосні (підвищеної складності), двоголосні з відхиленнями та модуляціями в тональності I рівня спорідненості, гармонічні триголосні, чотириголосні.

Четвертий курс

Сольфеджування:

- а) одноголосся – діатоніка та найбільш складні випадки хроматизмів: відхилення та модуляції в далекі тональності;
- б) діатоніка та складніші види хроматизмів, ніж на третьому курсі; двоголосся поліфонічного складу;
- в) триголосся гармонічного та поліфонічного складу – діатоніка і хроматизм; відхилення та модуляції в тональності I рівня спорідненості;
- г) гармонічне сольфеджіо – акорди й акордові послідовності діатоніки мажору та мінору з використанням альтерованих акордів групи домінанти та субдомінанти, а також тризвуку шостого низького ступеня; відхилення і модуляції в далекі тональності;
- д) спів у ключах “До” (альтовому, теноровому) одноголосних та нескладних двоголосних прикладів;
- е) спів дво-, три-, чотириголосних прикладів з художньої літератури.

Слуховий аналіз:

Визначення на слух акордів та акордових послідовностей, що містять альтеровані акорди групи домінанти та субдомінанти, а також тризвук VI низького ступеня; модуляції в далекі тональності через проміжні та енгармонізм зменшеного септакорду та домінантсептакорду.

Диктанти:

Одноголосні найбільш складні, двоголосні (складніші ніж на третьому курсі), гармонічні, чотириголосні.

ЗМІСТ КУРСУ

Перший курс

1. Лад та його елементи. Тональності

Три види мажору та мінору в тональностях до 7 знаків. Стійкі та нестійкі ступені ладу. Лади народної музики.

Діатоніка і хроматизм. Альтерація нестійких звуків ладу (починаючи з другого семестру).

Тональності першого рівня спорідненості.

Практичні форми роботи:

- співати звукоряди діатонічних різновидів мажору і мінору від першого і будь-якого іншого ступеня в межах октавного діапазону й у вигляді відрізків гами;
- тетракорди різних видів мажору і мінору;
- лади народної музики;
- гами всіх ладів угору та вниз від одного звука по квінтовому колу;
- стійкі та нестійкі (діатонічні та альтеровані) ступені мажору та мінору, з розв'язанням та без розв'язання;
- діатонічні та хроматичні (по тональностях першого рівня спорідненості) секвенції: мелодичні (з трьох-чотирьох звуків), інтервальні (типу: “кварта – секста” або зб. 2 – ч. 4), акордові (типу: “септакорд – тризвук”);
- мажорні і мінорні гами з альтерацією нестійких ступенів, використовуючи плавний хроматизм (наприклад, гаму До мажор вгору: у мажорі $\uparrow$ -II $\sharp$; IV $\sharp$; $\downarrow$ – VI $\flat$; II $\flat$. у мінорі $\uparrow$ – IV $\sharp$; VII $\sharp$; $\downarrow$ -IV $\flat$; II $\flat$.)
- уривки хроматичної гами.

2. Метр і ритм:

Прості (2/4, 3/4, 3/8) і складні (4/4, 6/8) розміри.

Тривалості: ціла, половина, четверна, восьма, шістнадцята, половина з крапкою, восьма з крапкою, різні види заповнення четверної долі; паузи, відповідні до зазначених тривалостей; прості види синкоп, тріоль.

Практичні форми роботи:

- запис ритмічних диктантів у перелічених розмірах;
- сольмізація нотних прикладів, що містять перелічені метроритмічні труднощі.

3. Інтервали:

Основні інтервали натурального і гармонічного мажору і мінору. Тритони в натуральних та гармонічних ладах. Характерні інтервали (зб. 2, зм. 7, зб. 5, зм. 4). Складені інтервали.

Інтервали від звука – мелодичні та гармонічні.

Інтервали в ладу – стійкі та нестійкі. Ладове розв'язання нестійких інтервалів у різних тональностях.

Практичні форми роботи:

- спів від звука вгору та вниз всіх інтервалів натурального та гармонічного мажору і мінору;
- спів у різних тональностях всіх інтервалів (також тритонів та характерних) з розв'язанням нестійких у стійкі;
- спів діатонічних секвенцій на мотиви з двох-трьох інтервалів;
- спів інтервальних послідовностей (одно- і двоголосно);
- визначити на слух інтервали окремо та в ланцюжках, наприклад:

Гармонічний мажор	в.3	зм. 7	ч.5	в. 2	М.6
	I ст.	VII ст.	I ст.	IV ст.	III ст.
Гармонічний мінор	м. 3	зм. 5	в.3	зб.5	в.6
	I ст.	II ст.	III ст.	III ст.	III ст.

4. Акорди:

Тризвуки головних ступенів з оберненням та розв'язанням.

Домінантсептакорд з оберненням та розв'язанням.

Увідні септакорди та септакорд другого ступеня з оберненням та розв'язанням через обернення домінантсептакорду та безпосередньо в тоніку.

Тризвуки та септакорди побічних ступенів (в основному виді). Зменшені тризвуки в натуральних та гармонічних ладах. Збільшений тризвук (на IV низькому в гармонічному мажорі та на III ступені в гармонічному мінорі).

Практичні форми роботи:

- спів від звука вгору та вниз, визначення на слух чотирьох видів тризвуків, мажорного і мінорного сектакорда, квартсектакорда, домінантсептакорда з оберненням, увідних септакордів з оберненням, малого мінорного з оберненням, основних видів великого мажорного та великого мінорного;

- б) спів та визначення на слух послідовностей із чотирьох-шести акордів у тісному розташуванні типу: T – S – II₆₅ – VII₄₃ – D₂ – T₆; T – T₂ – V – II₄₃ – D₇ – T,
- в) спів діатонічних секвенцій, що мають в основі рух по звуках вивчених акордів;
- г) визначити на слух мажорні та мінорні тризвуки з оберненням у широкому розташуванні (починаючи з другого семестру).

5. Сольфеджування

Одноголосся: діатоніка, найпростіші види плавного хроматизму, нескладні випадки відхилень у тональності I рівня спорідненості, спів з аркуша, транспонування одноголосних прикладів на секунду вгору.

Двоголосся: діатоніка з паралельним, протилежним, частковим рухом голосів, найпростіші види плавного хроматизму. Спів дуєтом або з грою другого голосу на фортепіано.

Музичний матеріал (орієнтовні приклади):

1. Драгомиров П. Учебник сольфеджио: № 143–250
2. Ладухин Н. Одноголосное сольфеджио: № 60–100
3. Способин И. Сольфеджио. Двухголосие: № 5–30
4. Для транспонування – Соколов В. Начальное сольфеджио: № 384–417

6. Диктант

Одноголосний: метроритмічні та інтонаційні труднощі відповідно до змісту курсу. Об'єм 8–12 тактів. Кількість програвань 10–12.

Двоголосний: найпростіші диктанти з ясним рухом голосів відносно один одного (II семестр) (паралельним, протилежним, скісним) і простим ритмом у кожному голосі.

Орієнтовний матеріал:

1. Алексеев Б., Блюм Д. Систематический курс музыкального диктанта: № 53–256; № 400–447
2. Ладухин Н. 1000 примеров музыкального диктанта: № 401–450; № 601–770. Сучасний збірник.

7. Творчі вправи:

- а) імпровізація невеликих мелодичних побудов (в обсязі фрази, речення або періоду), що містять у собі конкретні технічні завдання: спів мелодій на запропонований метроритм, у означеному ладі, на вивчені інтервали, акорди, на основі гармонічної послідовності;

- б) підбирання супроводу до знайомих пісень, диктантів, вивчених або складених мелодій;
- в) створення інтервальних та акордових послідовностей в об'ємі періоду.

Контрольні вимоги за перший курс

У кінці першого курсу студент повинен уміти:

1. Співати гами всіх видів мажору та мінору в різних тональностях; співати окремі ступені гам (діатонічні та альтеровані) з розв'язанням нестійких у стійкі.
2. Співати лади народної музики.
3. Співати вгору та вниз інтервали від різних ступенів мажору і мінору (натурального і гармонічного) та від поданого звука з розв'язанням дисонуючих інтервалів (також збільшених і зменшених).
4. Визначити на слух будь-який інтервал; ланцюжки інтервалів у ладу та від звука.
5. Співати від поданого звука вгору та вниз і визначати на слух всі вивчені за рік акорди.
6. Визначити на слух акордові послідовності в тональності.
7. Сольфеджувати з листа одноголосні приклади у всіх тональностях із засвоєними за рік метроритмічними та ладоінтонаційними труднощами.
8. Транспонувати на секунду вгору або вниз мелодію з нескладним ритмічним малюнком.
9. Записати одноголосний та двоголосний диктант.

Другий курс

1. Лад і тональності

Лад з двома збільшеними секундами. Збільшений та зменшений лад. Хроматична гама.

Вправи:

- а) спів гам перелічених вище ладів у всіх тональностях;
- б) спів гам з альтерацією;
- в) допоміжні і прохідні звуки;
- г) спів хроматичної мажорної та мінорної гами;
- д) двоголосний спів (у терцію) мажорних та мінорних гам;

- е) двоголосний спів діатонічних та легких модулюючих секвенцій (як дуєтом, так і з грою будь якого-голосу на фортепіано).

2. Метр і ритм

Прості (2/4, 3/4, 3/8) і складні (4/4, 2/2, 6/8, 6/4, 12/8) розміри. Тривалості: ціла, половинна, четвертна, восьма, шістнадцята, тридцять друга (у зворотах мелізматичного характеру), половинна з крапкою, пунктирний ритм; паузи, синкопи, тріолі, дуолі.

Практичні вправи:

- запис ритмічних диктантів;
- сольмізація нотних прикладів з переліченими вище метроритмічними труднощами.

3. Інтервали

Хроматичні інтервали мажору і мінору на основі альтерації II та IV ступенів:

- збільшені сексти на II пониженому, IV натуральному та VI пониженому ступенях мажору, а також їх обернення (зменшені терції) відповідно на VII; II підвищеному, IV підвищеному ступенях; збільшені сексти на II пониженому, IV пониженому, VI ступенях та зменшені терції на VII підвищеному, II натуральному, IV підвищеному ступенях мінору;
- зб. 4 – на I ступені, II пониженому ступені, VI ступені мажору; зм. 5 – на IV підвищеному ступені, V ступені, II підвищеному ступені мажору;
- зб. 5 та зм. 4 між V та II підвищеним ступенями мажору та I і IV пониженому ступені мінору;
- зм. 7 на IV підвищеному ступені мінору; на II підвищеному ступені мажору;
- дв. зб. 4 і дв. зм. 5 між VI пониженим та II підвищеним ступенями мажору і між IV пониженим та VII підвищеним ступенями мінору.

Практичні вправи:

- співати в усіх мажорних та мінорних тональностях указані хроматичні інтервали з розв'язаннями;
- визначити на слух зб. 6 та зм. 3
- двоголосний спів окремих інтервалів та ланцюжків інтервалів у ладу.

4. Гармонічне сольфеджіо (чотириголосся)

Засвоєння сольфеджіо йде паралельно курсу гармонії.

Практичні вправи:

Визначення на слух та спів акордів, акордових послідовностей у різних тональностях натурального та гармонічного мажору і мінору:

- тризвуки головних ступенів ладу та їх обернення в гармонічному та мелодичному сполученні;
- послідовності з використанням тризвуків побічних ступенів та їх обернень, наприклад; II_6 в середині побудови і в каденції; тризвук шостого ступеня в перерваній каденції, у середині побудови;
- домінантсептакорд з оберненням;
- септакорд II ступеня з оберненням;
- звороти з прохідними акордами типу: $\text{II}_7 - \text{VI}_{64} - \text{II}_{65}; \text{II}_{65} - \text{T}_{64} - \text{II}_{43};$
- плагальні каденції типу: $\text{II}_{65} - \text{T}.$

5. Сольфеджування:

- сольфеджувати одноголосні приклади в усіх мажорних та мінорних тональностях з хроматичними допоміжними звуками та мелодичним рухом по хроматичній гамі з відхиленнями в тональності I рівня спорідненості;
- сольфеджування двоголосних прикладів як дуєтом, так і індивідуально з грою будь-якого з голосів на фортепіано;
- транспонування мелодій на секунди та терції;
- спів романсів з акордовим супроводом.

Орієнтовні приклади:

- Драгомиров П. Учебник сольфеджио: № 250–300
- Ладухин Н. Одноголосное сольфеджио: № 100–140
- Рубец А. Одноголосное сольфеджио: № на вибір
- Способин Б. Сольфеджио ч.1 “Двухголосие”: № 30–71
- Барток Б. “Мікрокосмос”: № на вибір
- Бах І. Двоголосні та триголосні інвенції: № на вибір

6. Диктант

Записувати двоголосні диктанти гармонічного та поліфонічного (в основному імітаційного) складу, з нескладними видами хроматизму та відхиленнями в тональностях I рівня спорідненості (в основному гармонічного складу починаючи з IV семестру).

Розміри: 2\4, 3\4, 4\4, 6\8, 6\4.

Тривалості: половинна, чверть, восьма, половинна з крапкою, чверть з крапкою.

Орієнтовні приклади:

1. Алексеев Б., Блюм Д. Систематический курс музыкального диктанта: № 249 – 457
2. Ладухин Н. 1000 примеров музыкального диктанта: № 559–837, 874
3. Резник М. Музыкальные диктанты: № 287–300
4. Столова Е. Музыкальный диктант: № 64–92
5. Фрейндлинг Г. Двухголосные диктанты: № 23–76.

Творчі вправи:

- а) імпровізація мотивів і фраз з певним інтонаційним завданням;
- б) складання мелодій на заданий метроритм;
- в) імпровізація верхнього голосу на задану гармонічну послідовність;
- г) складання інтервальних та акордових послідовностей в об'ємі періоду;
- д) доскладання другого голосу до поданої мелодії.

Контрольні вимоги за другий курс

- 1) Співати мажорні та мінорні гами в усіх тональностях з альтерацією нестійких ступенів, а також звукоряди всіх вивчених ладів.
- 2) Співати та визначити на слух інтервали зб. 6 та зм. 3 в тональностях з розв'язанням.
- 3) Сольфеджувати з листа мелодії, що містять різні види хроматизму та відхилення в тональності I рівня спорідненості (заліговані ноти, тріолі, нескладні види синкоп). Орієнтовні зразки: Рубец А. Одноголосное сольфеджио: № 80–95
- 4) Сольфеджувати з листа двоголосні приклади як дуєтом, так і з грою одного з голосів на фортепіано.
- 5) Співати та визначати на слух окремі акорди та акордові послідовності (8–10 акордів, число програвань не більше двох) типу: $T_6 - D_{43} - T - S_6 - 11_{43} - K_{64} - D_7 - VI - S - 11_{65} - K_{64} - D - T$
- 6) Записати диктанти: а) одноголосний; б) двоголосний.

Третій курс

1. Лад і тональності

Хроматизм у мажорних і мінорних ладах:

- а) спів хроматичної гами;
- б) хроматичні звуки, взяті плавно та стрибком;
- в) мелодичні секвенції з хроматизмами;
- г) хроматичні інтервали.

Практичні вправи:

- а) спів гам з альтерацією;
- б) спів хроматичної гами;
- в) переміщувати вгору та вниз мотиви, що містять альтеровані ступені (наприклад, I – III – VI – V – IV підвищ.) тональності I рівня спорідненості;
- г) співати хроматичні інтервали в мажорі та мінорі з розв'язанням;
- д) співати двоголосні вправи з використанням альтерованих ступенів, з відхиленнями та модуляціями в тональності I рівня спорідненості;
- е) співати нескладні акордові послідовності та секвенції в триголосному викладі в тісному розташуванні (ансамблем або індивідуально з використанням двох голосів на фортепіано).

2. Метр і ритм

Складні розміри: 6\8, 6\4, 9\8, 12\8.

Мішані розміри (п'ятидольний, семидольний).

Перемінні розміри.

Складніші види синкоп, тріолі, дуолі.

Мелізми (форшлаг, мордент, групето).

3. Сольфеджування:

- Сольфеджувати мелодії з хроматичними звуками, що взяті плавно та стрибком, а також містять перелічені метроритмічні труднощі та мелізми, відхилення і модуляції в тональності I рівня спорідненості.
- Транспонувати мелодії, що містять нескладні види хроматизму, вгору та вниз у межах кварта.
- Сольфеджувати двоголосні приклади як дуєтом, так і з виконанням одного з голосів на фортепіано.

- Транспонувати на секунду вгору та вниз нескладні двоголосні приклади, що вивчалися протягом року.
- Сольфеджувати триголосні приклади.
- Читання з аркуша.

Орієнтовні зразки:

1. Островский А., Соколов Н., Шокин В. Сольфеджио. Вып.2: № 37–128, 211–265
2. Рубец А. Одноголосное сольфеджио: № на вибір
3. Способин И. Сольфеджио ч.1 Двухголосие № 72–112
4. Калмыков Б., Фридкин Г. Трехголосное сольфеджио: № 1–55
5. Бах И. С. Двоголосні та триголосні інвенції: № на вибір
6. Бах И. С. ДТК (фуги на вибір)

4. Гармонічне сольфеджіо (чотириголосся)

Практичні вправи:

Визначення на слух та спів акордів, акордових послідовностей у різних тональностях натурального і гармонічного мажору і мінору:

- а) тризвуки головних ступенів ладу та їх обернення в гармонічному та мелодичному поєднанні;
- б) послідовності з використанням тризвуків побічних ступенів та їх обернень, наприклад, Π_6 в середині побудови та в каденції; тризвук шостого ступеня; тризвук третього ступеня у зворотах типу: $T - III - T$; $T - III - S - T$; фригійські послідовності;
- в) домінантсептакорд з оберненнями, домінантсептакорд із секстою, домінантовий нонакорд (великий і малий) в основному вигляді;
- г) септакорд II ступеня, ввідний септакорд VII ступеня (малий та зменшений) з оберненнями;
- д) септакорди побічних ступенів – IV, VI, III;
- е) звороти з прохідними акордами типу: $\Pi_7 - VI_{64} - \Pi_{65}$; $\Pi_{65} - T_{64} - \Pi_{43}$; $VII_7 - S_{64} - VII_{65}$; $VII_{43} - D - VII_2$;
- ж) каденції на домінанті та тоніці, плагальні каденції типу: $\Pi_{65} - T$; $VII_{43} - T$.

З другого семестру:

- Неальтеровані та альтеровані акорди подвійної домінанти в каденції та в середині побудови.
- Тональні та модулюючі секвенції.
- Відхилення та модуляції в тональності II рівня спорідненості.

5. Практичні вправи:

- а) спів та визначення на слух у тональності окремих акордів подвійної домінанти;
- б) спів та визначення на слух акордових зворотів з DD типу: $\Pi_{65} - DD_{65} - K_{64}$; $\Pi_{43} - DD_{43} - K_{64}$; $T_6 - DD_7 - D_{43} - T$;
- в) спів та визначення на слух акордових послідовностей з 10–14 акордів з відхиленнями та модуляціями в тональності I рівня спорідненості.

одноголосний диктант вищого рівня труднощів у простих і складних розмірах.

двоголосний: диктанти, що мають непрямий рух голосів зі стрибковими хроматичними звуками, відхиленнями та модуляцією в тональності I рівня спорідненості.

чотириголосний: рівень труднощів згідно з курсом гармонії.

Орієнтовні зразки:

1. Алексеев Б., Блюм Д. Систематический курс диктанта: № 317–366, 500–511
2. Агажанов А. Двухголосные диктанты: № 110–191
3. Резник М. Музыкальные диктанты: № 291–310
4. Столова Е. Музыкальный диктант: № 74–80
5. Фрейндлинг Г. Двухголосные диктанты: № 66–84
6. Алексеев Б. Гармоническое сольфеджио: № 40–70
7. Агажанов А. Четырехголосные диктанты: № 38–46

6. Творчі вправи:

- Складання періодів у гармонічній хоральній фактурі.
- Складання періодів з відхиленнями.
- Складання модуляційних періодів у тональності I рівня спорідненості.

Контрольні вимоги за третій курс

- 1) Просольфеджувати одноголосний приклад з аркуша, що містить різні види хроматизму, відхилення та модуляції в споріднені тональності, синкопи, тріолі, паузи, нескладну мелізматіку. Орієнтовний матеріал: Рубец А. Одноголосное сольфеджио: № 114–120
- 2) Транспонувати мелодію, що містить плавний хроматизм, нескладні синкопи, тріолі на інтервал у межах кварта вгору та вниз. Орієнтовний матеріал: Вахромеев В. Сольфеджио: № 315–320

- 3) Просольфеджувати з листа двоголосний приклад дуєтом або індивідуально, з виконанням одного з голосів на фортепіано. Орієнтовний матеріал: *Примеры из полифонической литературы для двух-трех- и четырехголосного сольфеджио*: № 5–20
- 4) Просольфеджувати ансамблем триголосний приклад, який вивчали протягом року. Триголосний ансамбль.
- 5) Спів та визначення на слух вивчених окремих акордів та акордових послідовностей.
- 6) Записати диктанти, що відповідають програмі третього курсу: одноголосний, двоголосний.

Четвертий курс

1. Лад і тональність

Мажор і мінор всіх видів. Діатоніка і хроматизм. Хроматичні допоміжні та прохідні звуки, затримання в одно-, дво-, триголосі. Нескладні еліптичні звороти. Відхилення та модуляції I рівня спорідненості.

2. Метр і ритм

Тривалості: ціла, половинна, чверть, восьма, шістнадцята, половинна з крапкою, поліритмія (“два на три”, “три на два”). Складні та мішані розміри.

3. Сольфеджування:

- Сольфеджувати мелодії з вільним використанням хроматизмів усіх видів, мелізмів (форшлаги, морденти, групето), різного виду відхилень та модуляцій, тональних співвідношень;
- Двоголосся гармонічного та поліфонічного складу, складніше, ніж на третьому курсі;
- Сольфеджування триголосних прикладів ансамблем або індивідуально (з грою на фортепіано);
- Сольфеджувати в ключах “До” (альтовому та теноровому) мелодії середньої складності;
- Романси в супроводі;
- Вокальні дуєти українських, російських композиторів.

Орієнтовні зразки:

1. Островский А., Соловьев С., Шокин В. Сольфеджио. Вып. II: № 129–210, 266–476

2. Агажанов А., Блюм Д. Сольфеджио в ключах “До”: № на вибір
3. Способин И. Сольфеджио. Двухголосие. Трехголосие: № на вибір
4. Рукавишников В., Слетов В., Хвостенко В. Сольфеджио (трехголосие)
5. Вокальні ансамблі П. Чайковского, М. Римського-Корсакова, О. Даргомижського.
6. Романси Г. Свірідова, Д. Шостаковича.

4. Гармонічне сольфеджіо (чотириголосся):

- основні види неакордових звуків (діатонічні та хроматичні допоміжні, прохідні звуки, затримання);
- альтерація акордів домінантової групи: d_{53} з підвищеною квінтою, d_7 з підвищеною та пониженою квінтою, d_{43} з пониженою квінтою;
- альтерація акордів субдомінантової групи: тризвук та секстакорд другого та шостого низьких ступенів;
- тональні співвідношення;
- відхилення в тональності другого та шостого низького ступеня;
- модуляції в тональності з різницею на два знаки;
- модуляції в тональності з різницею в три-п’ять знаків.

Практичні вправи:

- а) спів та визначення на слух однотональних побудов, що містять альтеровані акорди доміанти, тризвук та секстакорд другого низького та шостого низького ступенів, відхилення в тональності другого низького та шостого низького ступенів;
- б) спів та визначення на слух акордових послідовностей з 10–14 акордів з модуляціями на два знаки, а також на три-п’ять знаків (через тональність гармонічної доміанти або субдомінанти), з модуляціями через тризвук шостого низького ступеня та через тризвук та секстакорд другого низького ступеня з мажору на п’ять знаків у бік бемолів (через шостий низький тризвук) та з мінору на п’ять знаків у бік дізів через тризвук другого низького ступеня.

Енгармонізм

Енгармонізм D_7 та енгармонічні модуляції через D_7 . $D_7 = DD_{43}$ з підвищеною прямою, з пониженою квінтою = $DDVII_{65}$ з пониженою прямою. $D_7 = II_{65}$ з підвищеною прямою. Енгармонізм зм. вв. VII. Енгармонічні модуляції через вв. $DDVII_7$.

Вправи:

- а) спів та визначення на слух різних енгармонічних розв'язань D₇ та зменшеного ввідного септакорду;
- б) слуховий аналіз енгармонічних модуляцій.

5. Диктант

Орієнтовні зразки:

двоголосся: Алексеев Г., Блюм Д. "Систематический курс музыкального диктанта": № 616 – 718

6. Творчі вправи:

- а) складання модуляційних переводів у гармонічній фактурі;
- б) складання мелодій на подану гармонічну схему.

Екзаменаційні вимоги

Записати двоголосний диктант.

Орієнтовні зразки:

Алексеев Б., Блюм Д. "Систематический курс музыкального диктанта": № 592,595

Лопатина И. Сборник диктантов: № 335

Проспівати:

- 1) хроматичну гаму вгору та вниз;
- 2) хроматичні інтервали з розв'язанням;
- 3) розв'язання акорду (dd);
- 4) період з модуляцією в тональності і рівня спорідненості;
- 5) мелодію напам'ять з відповідними метроритмічними та інтонаційними труднощами;
- 6) двоголосний приклад (за інструментом);
- 7) експозицію фуги напам'ять (за інструментом);
- 8) романс у супроводі (напам'ять);
- 9) один ансамбль (хор або тріо).

ЗМІСТ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

I курс

1. Імпровізація мотивів і фраз із визначенням інтонаційним завданням (одноголосся, інтервальні й акордові звороти).
2. Складання мелодій, інтервальних і акордових послідовностей в обсязі періоду у відповідності до змісту курсу.
3. Підбір акомпанементу до заданих мелодій.
4. Спів напам'ять романсів О. Варламова, О. Гурільова, М. Глінки, (4 романси на рік).

II курс

1. Спів акордових послідовностей відповідно до курсу гармонії.
2. Докомпонування другого голосу.
3. Імпровізація і складання двоголосних прав із певним сумісним рухом голосів.
4. Підбір акомпанементу до певних мелодій.
5. Спів романсів, дуетів зарубіжних та російських композиторів (4 романси на рік).

III курс

1. Спів заданих мелодій зі складеним або імпровізаційним супроводом з найпростішими типами фактури.
2. Імпровізація і складання періодів у гармонічній хоральній фактурі (паралельно курсу гармонії).
3. Спів романсів, дуетів, тріо зарубіжних, російських та українських композиторів (5–6 прикладів на рік).

IV курс

1. Спів мелодій зі складним або імпровізаційним супроводом (ускладнення фактури).
2. Імпровізація або складання модулюючих періодів у тональності і рівня спорідненості в гармонічній хоральній фактурі, з використанням неакордових звуків.

3. Докомпанування (імпровізація) періодів у гармонічній хоральній фактурі.
4. Складання та імпровізація мелодій до поданої схеми.
5. Спів романсів, дуетів, хорів сучасних російських та зарубіжних композиторів (5–6 прикладів на рік).

ПЕРЕЛІК ЛІТЕРАТУРИ, РЕКОМЕНДОВАНОЇ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ КУРСУ “СОЛЬФЕДЖІО”

Посібники з диктанту

1. *Алексеев Б. Н., Блюм Д. А.* Систематический курс музыкального диктанта. 3-е изд. – М.: Музыка, 1991. – 222 с.
2. *Блинський Е. М., Олендарьов В. М.* Музичний диктант. – К.: Музична Україна, 1976. – 170 с.
3. *Капашник П. П., Булгаков Л. Н.* Музыкальные диктанты. Мелодии для гармонизации. – К.: Музична Україна, 1982. – 92 с.
4. *Ладухин Н. М.* 1000 примеров музыкального диктанта. – М.: Музыка, 1981. – 87 с.
5. *Лопатина И. С.* Сборник диктантов. – М.: Музыка, 1985. – 126 с.
6. *Резник М.* Музыкальные диктанты. – М.: Музыка, 1971. – 249 с.
7. *Русяева И. А.* Одноголосные диктанты. Вып. 2. – М.: Музыка, 1984. – 158 с.
8. *Русяева И. А.* Двухголосные диктанты. – М.: Советский композитор, 1990. – 143 с.
9. *Столова Е. М.* Музыкальный диктант. – К.: Музична Україна, 1978. – 162 с.
10. *Мюллер Т. О.* Двух- и трехголосные диктанты. – М.: Музыка, 1978. – 94 с.
11. *Фрейндлинг Г. Р.* Двухголосные диктанты. – Л.: Музыка, 1975. – 104 с.

Підручники і посібники з сольфеджування

1. *Агажанов А. П.* Курс сольфеджио. Вып 1. – М.: Музыка, 1965. – 23 0 с.
2. *Агажанов А. П.* Курс сольфеджио. Вып. 2. – М.: Музыка, 1973. – 225 с.
3. *Алексеев Б. Н.* Гармоническое сольфеджио. Изд. 3. – М.: Музыка, 1975. – 332 с.
4. *Васильева К. Н., Гиндина М. А., Фрейндлинг Г. Р.* Двухголосное сольфеджио. – 2е изд. – Л.: Музыка, 1982. – 119 с.
5. *Драгомиров П. Н.* Учебник сольфеджио. – М.: Музыка, 1991. – 63 с.
6. *Ладухин Н. М.* Одноголосное сольфеджио. – М.: Музыка, 1991. – 63 с.
7. *Островський А. Л., Соловьев С. Н., Шокин В. П.* Сольфеджио. Вып.2. – М.: Советский композитор, 1977. – 171 с.
8. *Рубец А. И.* Одноголосное сольфеджио. – М.: Музыка, 1984. – 87 с.

Для нотаток

Для нотаток

Навчальне видання

СОЛЬФЕДЖІО

Програма для вищих навчальних закладів культури і мистецтв
I–II рівнів акредитації

Укладач Н. І. Єпіфанова

Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 1,86. Наклад 100 прим.

Видавництво “Фірма “ІНКОС”
14116, м. Київ, вул. Маршала Рибалка, 10/8;
Тел./факс: (044) 206–47–29, 206–47–21
E-mail: inkos@carrier.kiev.ua,
inkos@ln.kiev.ua

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виробників і розповсюджувачів видавничої
продукції № 2006 від 04.11.2004 р.